

11213

121

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1940.

AZ E. M. E. KIADÁSA KOLOZSVÁR

121. SZ.

A CENK-HEGYI BRASOVIA-VÁR TEMPLOMA

IRTA

KEŐPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T. KOLOZSVÁR

1940.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadásában jelenik meg évenként 4 füzetben, negyedévenként átlag 6 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, Természettudományi, Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 10 Pengő kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 12 Pengő. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM

kiadóhivatala

Kolozsvár, Brassai-utca 5.

Budapesti főbizományos:

STUDIUM R.-T.

Budapest, IV. Keckeméti-utca 8.

Előfizetési ára 12 P.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS

Kolozsvár, Egyetem-utca 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteltetdíjat 10 P., illetőleg 12 Pengőig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különlenyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

A CENK-HEGYI BRASOVIA-VÁR TEMPLOMA

IRTA

KEŐPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF

Szent-Kereszthegyi KRATOCHVIL KÁROLY
ny. m. kir. alfébornagy Úr Ő Nagyméltóságának, Erdély
volt katonai- s a Székely Hadosztály parancsnokának, a
katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztes Vitézének sfb.,
vészterhes időkben Erdély megmentésére és a bolsevizmus
leküzdésére alakult Székely Hadosztály megszervezőjének,
Európa keresztény kulturája hős védelmezőjének —

parancsnokomnak hűséges ragaszkodással

a Szerző.

A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma.

A keresztény művészet határtalan, mint maga a keresztény eszményiség.

Bár a kereszténység lényegében csupán a vallási térre látszik szorítkozni, mégis gondviselészerűen vonatkozik az emberi élet minden körülményére, minden mozzanatára. Az embert minden életmegnyilvánulásában vezeti, kötelességeit megszabja, a keresztény etika örök — lényegében változatlan, de az élet körülményeihez alkalmazkodó — törvénye szerint.

Ez az eszményiség a művésznak nem állít más korlátot, mint a keresztény etika örök törvényeit. A keresztény műnek célja a tanítás, emlékeztetés és az abból folyó lelki épülés és a vigasztalódás, tehát az ember szellemét és kedélyét, egész lelkiségét igénybe veszi és foglalkoztatja. Nem az abszolút uralom ridegsége, hanem a szeretet melege, a büntudat és a beismerést követő megbocsátás a lényege. Ebből folyólag hitetlen művész keresztény művet nem alkothat, mert műve csupán külsőségeiben volna keresztény, szellemi tartalma merőben idegen és hamis lenne.

Nyugat dogmája is, bár lényegében változatlan és örök, alkalmazkodik az életnek, s így történelmi fejlődésnek nyomán halad. Vele karöltve állandó fejlődésnek van alávetve Nyugat egyházművészete is, a keresztény emberiség fejlődő értelmét, szellemvilágát nemcsak követve, hanem vezetve. A Nyugat szellemvilágát fejlődésében lépésről-lépésre követő — bár öröklényegű — dogmával szemben a Kelet örökre megszabott konzervatívizmusa dogmája teljesen lezárt és megmerevedett. Vele együtt természetesen egyházművészetének fejlődése, továbbképzése is mindörökre megmerevült. A művészet kézművességgé hanyatlott.

A középkorban két kultúrközpont versengett egymással a lelkek feletti hatalomért, mely egyúttal a politikai hatalmat is jelentette: Róma és Bizánc.

Egy kivételesen bölcs elme, kit a Mindenható egyúttal a legfőbb világi hatalommal is felruházott, Szent István király, a szegények és szolgák korábban titkolt, sőt üldözött hitét államvallássá nyilvánítván, nemzetünket örök időkre Nyugat kultúrájához csatolta. Róma hitből és szeretetből fejlődött, műveltségének éltető kisugárzása áldásosan és soha el nem múlóan megtermékenyítette eleink lelkét.

Az a műveltség, mely a nyugati nagy kultúrközpontból, Rómából, sugárzott széjjel, itt a Kárpátok hatalmas vonulatáig terjedt. Mi, székelyek vagyunk az a nemzet, mely a legtávolabbi Keleten — Bizánc más világnézetén alapuló műveltsége határán, szívvel-lélekkel Nyugat eszmeköréhez, szellemvilágához, műveltségéhez csatlakozott.

A bizánci kultúrának egyetlen középkori emléke sem fedezhető fel Erdélyben, mert minden ősi keresztény emlékünkhöz a Nyugat világnézetéhez való teljes és őszinte kapcsolódásunkról tanuskodik.

A keresztény eszményiség és érzület terjesztésének leghatalmasabb eszköze a templom.

A keresztény templomépítő művészet nemzetünk megkeresztelkedésével, a XI. századdal kezdődik.¹

Első templomaink kicsinyek, egyszerűek voltak; e templomaink mégis kiválóan értékesek, mert Nyugat világnézetének, keresztényi érzületének, hitének legkeletibb határkövei: ugyanannak a nyugati szellemvilágnak szülöttei, mely ott a nagy alkotások genezise volt.

Ilyen kis templom volt az, melynek alapjait dr. Antoni Erhárd, a brassai Barcasági Szász Múzeum volt asszisztense, 1934 nyarán a brassói Cenckhegy magaslatán, a csúctól délre, a középkorban lebontott Brasovia-vár délnyugati szögében felfedezett. E hajdani templom volt azon első kereszténységünkori, Nyugat műveltségét határoló templomsor legdélibb tagja, melynél e sor nyugatra fordul.²

Dr. Antoni gondos és szakszerűen vezetett munkája eredményeként egy kisebb, románkori csarnoktemplom alapjai bontakoztak napvilágra a gyepel bevont humuszréteg alól. A templomtól északra több épületmaradványt rejteget a föld, köztük egy hat kamrából álló sort, valószínűleg kolostorcellákat. Ez a kamrasor a vele derékszöget alkotó templommal, másoldalon a várfallal egy udvart zár körül, melyhez a Ragádóvölgyből egy ma is meglevő út vezet. Az egész — magaslati helyzetéből következtetve — egy szerény benedekrendi kolostor lehetett.

A templomalapot Treiber Gusztáv városi főmérnök mérte föl.³ Méretei szerint az egész templomalap 24.91 m hosszú s 10.45 m széles. A templom egy hosszú, négyszögű, nyugat felől folyósóval határolt hajóból s egy félkörös záródású szentélyből állott. A templomhajó északi falához négy keskeny, különböző hosszúságú kamra sorakozott. Ezekből legkeletibb a sekrestye volt. A másodiknak kívülről volt a lejárata, — nagyon lekoptatott homokkő küszöbje ma is megvan, innen lehetett feljárata a szószéknak, s ebből nyílt ajtaja a harmadik kamrának; ennek padlata téglanagyságú, 7 cm vastag, faragott darázkövekkel van burkolva. Ezután következett a negyedik, hosszabb kamra, a hajó nyugati, bezáró faláig, mely oratórium lehetett. Az egészet nyugaton egy két méter széles, már említett előcsarnok, paradizum zárta be.⁴

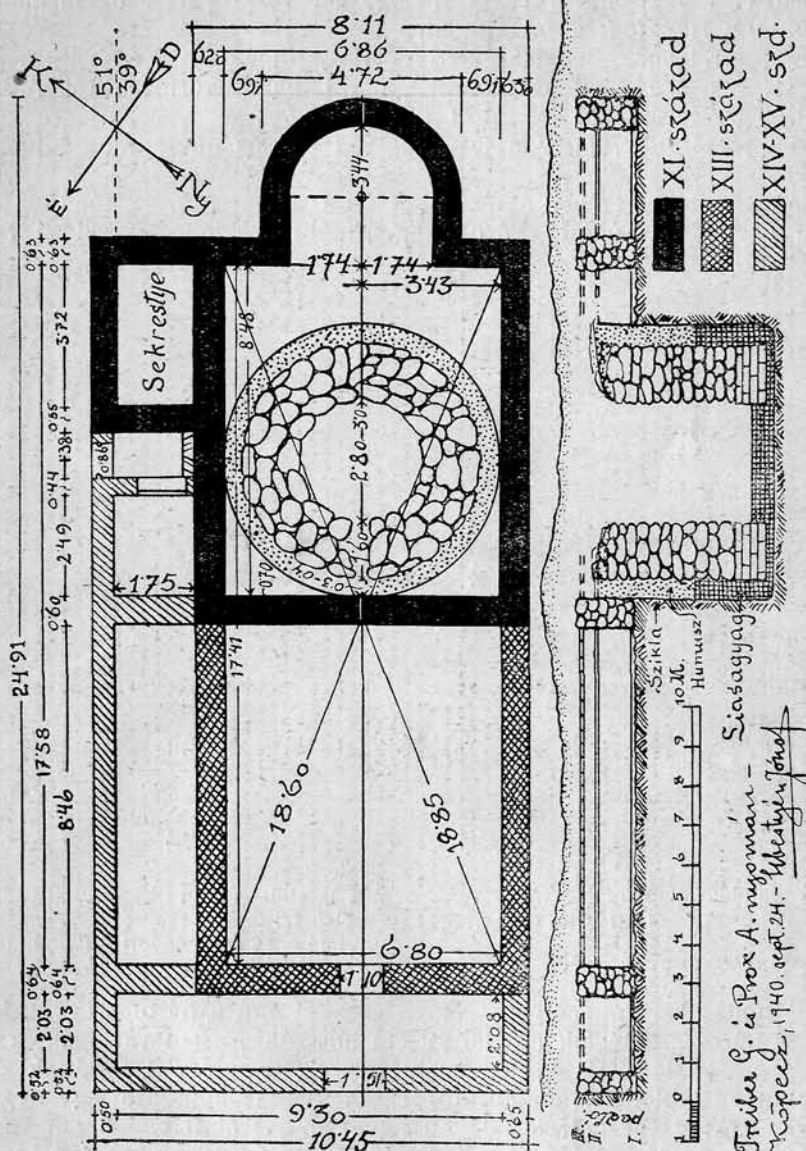
A templomhajó közepén egy fal maradványai láthatók, az első templom

¹ A XI. században mindenütt rendkívül erős templomépítkezés folyt, mely a Karoling korszaktól a XI. századon át valóságos szenvedélyé fejlődött. Régebbi, sokszor nem is egészen befejezett templomokat is lebontottak, hogy helyükbe újat építhessenek annyira, hogy csaknem az összes német románkori építészeti emlékek a XI. századból datálódnak. D. Heinrich Otte: *Handbuch der Kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters*. II. Bd. S. 27.

² L. e sorok írójának *A nyugati műveltség legkeletibb határai* c. értekezését (Erdélyi Tudományos Füzetek 19. sz.)

³ *Ausgrabungen der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne, bei Kronstadt* v. Gustav Treiber, Kronstadt. Korrespondenzblatt für Siebenbürgische Landeskunde, 1934. Heft 1. S. 38—42.

⁴ L. az alaprajzot és a hosszmetszetet. Előbbi Treiber, a kútra nézve pedig Alfred Prox nyomán.

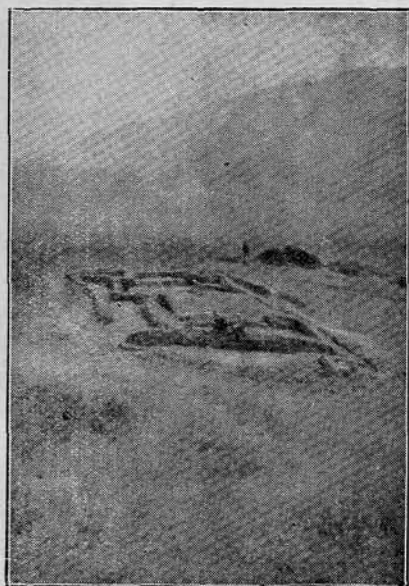

Freder G. i Box A. ngoman - Sia
Kopeck, 1940. sept. 24. - Whitely's Pond

nyugati falának alapjai. Az alapfalak 60—70 cm vastagok s meszes vakolattal ragasztott, alakítatlan mészkőből épültek, melyek a Cenkhégy anyagából törettek s belül vakolva vannak. A mészkőfal építése magas technikai tudást árul el, s arra való törekedést, hogy a vízszintes hézagok meglehetősen párhuzamosan fussanak a falakon át.

A humusréteggel 50—100 cm-re fedett alapfalak kívül és belül 60—70 cm szélességben s 140 cm mélységben a faltalpakig körülásattak. A belső ásatással, a fal felszínétől számított 140 cm mélységben, napvilágra került az első templomföldje, mely a leegyengetett sziklás alaptalajon tapasztott volt.⁵

A hajó nyugati részében az első, tapasztott templomföldje felett 140 cm magasan egy egyenlőoldalú háromszög téglából gondosan rakott téglapadozat látható;

A vártemplom alapjainak feltárása.
László Géza fényképe.

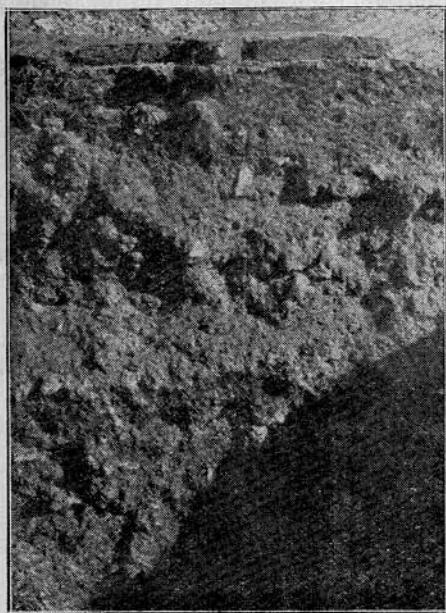

A sziklatalaj feletti I. tapasztott padló, az első feltörés, s felette a II. tapasztott padló, az összeomlott templom törmeléke és a háromszögpadló metszete.

padozat látható; helyenként négyszögű téglákkal van a háromszög burkolat pótolva. A háromszögtéglák oldalai 19 cm hosszúak, 3 cm vastagok, a rendes téglák pedig $24 \times 12 \times 4$ cm méretűek. Színe mindkét fajtának sötétvörös, tehát jól égetettek s gondosan formáltak. E téglapadozat egy nagyjából 1 cm vastag vakolatrétegbe van ágyazva. Ez alatt egy 3 cm vastag, fekete agyagtapasztás van. E tapasztás alatt egy 9—10 cm vastag barnászöld épületszivattal töltött, mely sok fedél- és kupáscserép

⁵ L. az első tapasztott padló, s a felette levő rétegek metszetrajzát, valamint a fényképét.

darabot, köveket, téglákat, kovácsszögeket s al secco technikájú festett felületű vakolatdarabokat tartalmaz. E réteg alatt egy 30—35 cm vastag pataki homokréteg van elterítve, mely előbb vakolatnak volt felhasználva, tehát mésszel kevert. E rétegben ugyanazon tárgyak találhatók, mint az előbbiben. Innen nemcsak al secco technikájú festett malterdarabok kerültek felszínre, hanem freskós vakolatdarabok is. A homokréteg alatt az első, tapasztott templomföldön egy 90—95 cm vastag földtöltés van; ebben kövek, tégladarabok, szuvat, kovácsszegek, állati csontok — mint ételmaradékok — fordultak elő.

Az 1. tapasztott padló feletti rétegek.
I. Glatzl fényképe.

Kő boltívborða metszet, a harmadik
építkezési korszakból

Az ásás tehát három egymásfeletti templompadlót hozott napvilágra: 1. a sziklatalajon az első tapasztottat; 2. a 90 cm magas földtöltésen a második tapasztottat; 3. az előbbi felett 50 cm magasan a háromszögtéglával burkoltat.

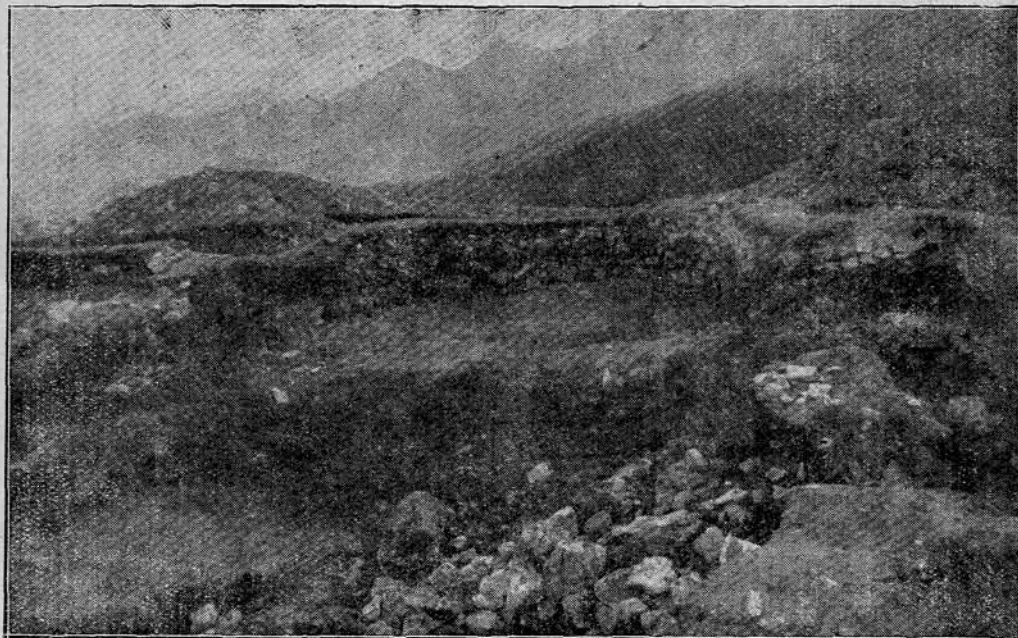
A harmadik téglaburkolatú padlót fedő 50—100 cm vastag humuszburkolatú szuvat téglá és cserépdarabokat, köveket, továbbá nem festett, hanem többszörösen meszelt vakolatdarabokat tartalmazott.

A leletek, melyek az eddigi ásásból napfényre kerültek, a Barcasági Szász Múzeumban, Brassóban vannak elhelyezve. Ezek a következők: freskódarabok a szentélyben és az első hajóban levő törmelékekből; seccódarabok a második hajóban levő törmelékekből, a háromszögtéglapadló alól; néhány ezüst pénzdarab Hunyadi János kormányzósága ide-

jéből; kovácsszegek a hajdani zsindelyfedélből; egy jó állapotú laposvéső vasból; egy gótikus faragott kő a harmadik templom diadalívéből. Továbbá történelemelőtti római és középkori téglák és cserépdarabok kerültek elő.

Treiber Gusztáv letakarította az első templomhajót borító réteget. E hajó közepén, kissé nyugat felé, egy kb. 3 m átmérőjű kútát talált, mely színültig terméskövel volt tele. E kútát 3 m mélységig kitakarította. Itt a víz állandóan 20 cm mély tiszta, hideg volt. A kút terméskövel szárazon, vakolat nélkül van falazva, mint ahogy a falusi kútak ma is készülnek.⁶

Az előhaladott késő őszi idő miatt a kút további kitakarítása abba maradt; ezt 1938 őszén Richard Schiel mérnök anyagi támogatásával

A félkörös záródású szentély és a sekrestye részlete. A kút a fényképezéskor még nem volt felfedezve. Szerző fényképe.

⁶ Treiber Gusztáv Brassó-városi mérnök, ismert építőművészettörténeti író hivatali elfoglaltsága miatt a munkát nem folytathatván, a Bartasági Szász Múzeum azóta elhalt igazgatója, Teutsch Gyula, a kiváló ősrégész, ki megértő érdeklődést és áldozatkészséget tanúsított a történelemkutatásnak eme nem is sejtett utakat feltáró felfedezése iránt, e sorok íróját tisztelte meg a munka továbbvezetésével és befejezésével. A munkálatok főként arra vonatkoztak, hogy dr. Antoni Erhárd feltáró rendszerének folytatása mellett, ennek tulajdonképeni célja és eredményeként a templomalap és a korhatározó leletek alapján a templom keletkezési ideje és építkezési periódusai megállapíttassanak.

A munkálatok eredményéről két német nyelvű előadást tartott jelen sorok írója a brassai Honterus gimnázium aulájában, 1934 február 2-án és 6-án. Előadása eddig nem jelenhetett meg, a román állam részéről félremagyarázható tartalma miatt.

Alfred Prox múzeumi asszistens végezte el.⁷ Munkájának eredménye a következő: kimerítettett a kútból 12—15 m³ szuvas kő és téglá, kiszivattyúztatott 20.000 liter víz. A kút 6.8 m átmérővel a sziklába vésetett. Falától befelé kerekén 30—40 cm-re egy 1.6 m vastagságú, alakítatlan mészkőből igen gondosan — habarcs vagy más ragaszték nélkül — épített béllettel van körülépítve. Így a kút mai átmérete 2.8—3 m. A béllet alja 0.8 m magasságig lapos, 5 cm-nél nem vastagabb kőlapokból áll. A kőbéllet és a kútakna falának köze földdel van kitömve. Az akna alja egy 50 cm vastag, vizet át nem eresztő, kékesszürke liasagyag réteggel van borítva, hogy a víz elszivárgását a repedéses sziklatalajba megakadályozza. Ezért a kőbéllet alsó része és a sziklafal között is ilyen agyag választja el.

Treiber e kútát egy hajdani, pogány kultushelynek véli, mely fölé később — akkori szokás szerint — egy keresztény templom építetett.⁸

Eredetileg valószínűleg e kút helyén egy ciszterna készítettett: mint amilyen a brassai Gesprengben levő hajdani várban napvilágra került.⁹ Ez egy, a sziklába vágott körkörös bemélyedés, megfelelő tömítéssel, a facsatornákkal bevezetett csapadékvíz felvételére. A kútkészítők, kikben a vár építőit kell feltételeznünk, a sziklatalaj fellazításához a tüzet is felhasználták, amennyiben a kőzetrészek megforrósítottak, azután vízzel leöntettek olyformán, mint a történelemelőtti időkben a bányászatban szokás volt. A Gesprengbergen lévő ciszternánál ez az eljárás megállapítható, mert a ciszternafalat alkotó szikla, a tűz erős behatása folytán, struktúrájában és színezetében erősen megváltozott.

Treiber a kútát övező kápolna építését a XI. századra teszi, a kút kora pedig bizonyára a népvándorlás idejének végéfelére tehető, épüget a vár keletkezése is.¹⁰

A kút a kápolna építéséig belső kőbéllet nélkül volt. A három templom-

⁷ *Die Zisterne in der Brasoviaburg*, v. A. Prox. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums, 3. Jg. 1938. Heft. 1—2, S. 7—10. — Jelen sorok szerzője e munkálatokban nem vehetett részt, mert akkor a brassai Fekete templom fűtésberendezésével kapcsolatos belső ásatások folytak, s ezek vezetésével és az előforduló leletek felügyeletével volt a brassai szász evangélikus egyház és a Múzeum által megbízva.

⁸ „Nicht ausgeschlossen ist es, dass hier einen Weihebrunnen einer heidnischen Kultstätte vor uns haben, über welcher, damaligem Brauche folgend, die christliche Kirche errichtet wurde.“ Korrespbl. 1934. Heft. 1., S. 41.

⁹ *Die Burg auf dem Gesprengberg*, v. Gustav Treiber. Mittlger d. B. S. Museums, 2. Jg. Heft 1—4., S. 44—47.

¹⁰ „Wir haben eine kleine romanische Benediktiner Klosterkirche des XI. Jh. vor uns, mit wohl später angebauten Sakristei. — Es gehört diese Kirche nach J. v. Sebestyén in die Reihe jener Sekler Kirchen des XI. Jhts, die in der Csik beginnend, bisher nur bis Zágon festgestellt wurden. Ihre Entfernung voneinander betrug 12 Km. Es ist die Entfernung der Brasovia Burgkirche vom Burgberg, bei Honigberg 12 km., von da bis Nyefalva wieder 12 km. Der Anschluss an die Sekler Kirchen ist somit gewonnen. Wir haben hier die Reste eines sehr wertvollen Baudenkmals vor uns, dessen Anfänge weit vor die deutsche Einwanderung zu setzen sind. Wir wissen, dass die Gesamtanlage eine Königliche Burg war; Funde beweisen, dass dieser Ort zu allen Zeiten infolge seiner Sporenstellung zum Burzenlande immer wieder besetzt war, und es scheinen die Anfänge des Mauerwerkes noch in die Völkerwanderungszeit zu reichen.“ — Korrespbl. 1934. Heft 1. S. 41—42.

falnak pontosan a sziklakút szélére való elhelyezése is arról tanusodik, hogy a bétlet a templomnak a kút fölé építéskor vagy később keletkezett.¹¹

A kútát kitöltő anyag változó jellegéből következtetések vonhatók le a kút és a felette levő templom sorsára nézve.

A kútfenék feletti 60 cm vastag réteget egy 4—6 cm vastag földes, erősen juhtrágyával kevert réteg osztja kétfelé. A felső, épületszuvatból álló réteg szenes deszka- és gerendadarabokat, két gótikus kőbordadarabot, egy kőpillér részt s két darázskőquadert tartalmazott; az utóbbiak $32 \times 45 \times 68$ cm méretűek. Az alsó réteg nagyjából szintén szuvat volt; ebben egy 58 cm magas püspöki faszobor, egy fa férfiszent fejének fele, egy fa kerékagy találtatott; ez utóbbi talán a kút vízfelvonó kerekének lehetett a része. E fatárgyak állapota igen rossz; a századokon át vízben való fekvés s a felső rétegek nyomása teljesen elváltoztatta alakjukat. E rétegben sok juh, nyúl- és marhacsont, valamint emberi csontok is találtak. Prox, kutatásának eredményét a következőkben foglalja össze:

„A Brassóviavár építésének kezdetén, a népvándorlás korának végén az építők a ciszterna kimélyítésénél a mészkősziklában egy vízvezető hasadékra találtak, s ide kútát készítették, mely kultuszcélokat szolgált.

A későbbi századokban, a megkeresztelkedés után, ez a várlakosság, vagy esetleg várelfogalók, kik a kereszténységet behozták, e pogány kultushelyre egy kis templomot építettek, melynek méreteit a kút méreteihez alkalmazták. Ugyanekkor készülhetett a kőbétlet is.¹²

A templom 1458. évi lebontása után a kút valószínűleg többé nem használtatott, mert a belehullott szuvat s a bedobott — akkor már hibás — szentszobrok később már nem igen kerülhettek volna belé.

A kútba állati hulladékok, ételmaradékok, lomb, por, kövek kerültek, úgy hogy színiültig betelt. Fölötte humusz keletkezett, melyet a fű benőtt, s nyoma sem maradt a mélyedésnek.“

Kétségtelen, hogy a várnak vizet szolgáltató más ciszternája volt.

A félkörös záródású apsis egészen a sziklás alaptalajig volt törmelékkel betöltve. A fal alapja sziklás talajon nyugszik. A törmelék sok freskós vakolatdarabot rejtegetett. Aljából — az apsis közepetáján egy gondosan kidolgozott, fehér — sajnos darabokra törött — csontdarab került elő, vésett alapú, zegzűg ornamens szélidiszítéssal. E tárgy lapos, parabolaszerűen ívelt, 16 cm hosszú; egyik vége ferdén levágott, másik vége le van törve. Három fúrata van; az egyikben még benne van a kis csontszögecske. Ha rajzban kiegészítjük a letört részt s hozzá rajzoljuk másik oldalát is, úgy egy felül félkörös, alul hegyes mandorlaalakot zár körül, mely kétségkívül egy Krisztusképet foglalt magában: a Megváltót, mint a világ urát, a Majestas Dominit. Formája és díszítése a XIII. századra utal, alkalmasint a német lovagok ittlétének korára.

¹¹ Kétségtelenül akkor, midőn a templomföldjét a 90 cm magas földréteggel feltöltötték, hogy a töltés a kútbeomlástól biztosítva legyen; a felette járó emberek is a kútba eshettek volna a nélkül; tehát a XIII. század eleji hajó meghosszabbításakor készült.

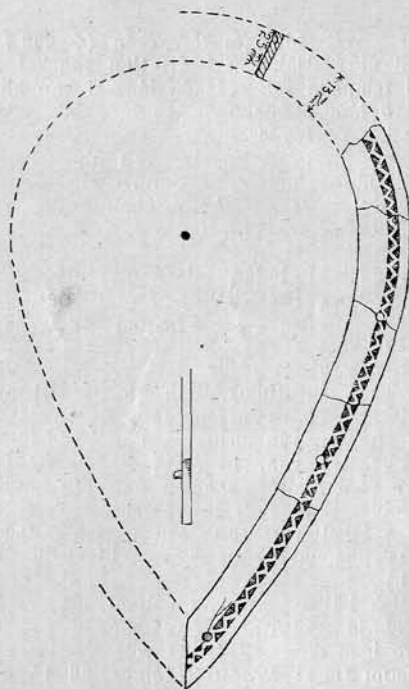
¹² L. az előbbi jegyzetet a kőbétlet keletkezésére.

Az apsis mellett, a hajó déli részében egy kupáscserépdarab találtott, benne az égetés előtt belenyomott maiusculás H és P monogrammal és alatta 1401 évszámmal. E lelet rendkívül fontos, mint a templom építéstörténeténél látni fogjuk.

E templom — a feltárások igazolják — nem szolgált temetkezési helyül, valószínűleg azért, hogy a kút kétségtelenül megszentelt vize tiszta maradjon.

*

A keresztény templomok kelet-nyugati irányban épültek. Ez irány a szent épülettengely volt. Eredete abban az őskeresztény szokásban rej-

A mandorla alakú csontkeret megtalált részlete.

lik, hogy az imádkozó kelet felé fordult, s szemeit a nap felkelte felé emelte.

Az iránytű feltalálása előtt természetesen pontos tájékozásról szó sem lehetett, s így a templom tengelyét az alapköletételnél annak a szentnek nevenapján határozták meg, kinek tiszteletére a templomot építeni szándékozták, s orientációjaként aznap a nap felkelőpontja volt az irányadó.¹³ A mi templomunk tengelyének iránya 51 fokkal tér délfelé el a

¹³ L. bővebben Otte I. 11. s köv. lap.

keleti iránytól. Szent Leonárd tiszteletére épült, kinek névnapja november 6.¹⁴

A Cenkhegyen ez az első keresztény templomocskája kicsiny volt. Egész hossza kívül mérve 13, szélessége pedig 8 és $\frac{1}{2}$ méter.

Állott egy négyszögű, téglalap alakú hajóból s ennek keleti oldalán egy félkörös záródású szentélyből, melynek hosszúsága és szélessége egyforma: a hajó északi oldalán pedig egy kis sekrestyéből.¹⁵

A templom nem volt boltozva, szentélye és sekrestyéje sem, hanem lapos, deszkamennyezete lehetett. A diadalív félkörös volt, a templom földje pedig agyaggal sírára tapasztott, leegyengetett sziklás őstalaj.

A kútnak¹⁶ alkalmasint kerek merítője volt; ezt a kútban talált kerékagy elfogadhatóan bizonyítja.

¹⁴ Szent Leonárd remete volt Limoges környékén († 559 ? november 6-án). Dereka körül, vagy kezében láncsal ábrázolják, mert ártatlan rabokat szabadított meg. A tiszteletére épült gellersbach-i templom sok százada láncsal van körülvéve. A brixeni, hegyi Leonárd templomot körülvéző lánc szemei egy láb hosszúságúak, minden évben eggyel bővülnek, úgy, hogy a lánc már két és fél sörény övezi a templomot. E szent legendája a stiriai Tamsweg templom ablakainak üvegfestményein van ábrázolva. A német földművesek állataik betegségében kéri közbenjárását. Bajorországban és Tirolban e szent nevénapját (nov. 6.) lovas menettel ünneplik. Ausztriában pedig a szüretet e napon fejezik be, s a szőlőpásztorok díszmenettel ünneplik (Otte I. 582).

¹⁵ A sekrestyék gyakran későbbi hozzáépítések, leginkább a templomok északi oldalán s rendszerint a főoltár melletti bejáratnál. A papoknak tartózkodási helye, továbbá kincs-, könyv-, és iltőzektár volt. A XIII. század óta oltárt is állítottak bele, így egyúttal oratórium is lett. Mindenkori céljainak megfelelőleg, szilárd építésű volt.

A szentgallen-i, még 820-ból származó eredeti templomtervről, a szentély és kereszthajó sőgeiben egy-egy emeletes épület van jelezve. Az északban alul a könyvmásolók szobája (infra sedes scribentium), felül pedig a könyvtár (supra bibliotheca) van. A déliben alul a fűthető sekrestye (subtus sacrorum) egy asztallal, melyre a szent edények helyeztek (mensa sanctorum vasorum), felül pedig a paramentkamra (supra vestium ecclesiae repositio) van, (a szőtt és hímzett egyházi iltőzéseket, oltárterítőket és szent edényekre való hímzett ruhákat nevezték közösen paramenteknek.) A terven, a sekrestye mögötti épület a szentelt kenyér sütésének és a szent olaj préselésének volt tervezve; e munkákat máshol a sekrestyében végezték. Sok templomnak két sekrestyéje is van, sok kisebb templomnál pedig egészen hiányzik. Néhol a déli oldalra van építve. (Otte I. 104—105. l.)

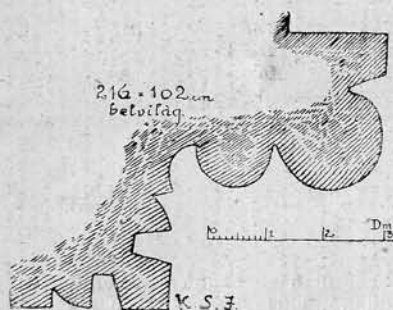
A román korban kezdtek külön sekrestyét építeni, nem érték be többé e célra, mint az őskeresztények, a mellékhajó apsisával, melyet már a mellékoltár foglalt el. Nálunk a román korban a sekrestye igen egyszerű épület volt, egyetlen ajtóval és többnyire egyetlen ablakkal. (Dr. Heuszlmann Imre: *Régészeti kalauz*, 26 l.)

¹⁶ A kút nem ritka a templomokban, melyekből sacralis célokra a vizet merítették. Réseben korábbiak, mint a föléjük épült templom. A strassburgi münster most már betömött kútja eredetileg egy pogány, római templomhoz tartozott, s vize az áldozati állatok megmosására szolgált. A regensburgi dóm kútja pedig a dóm építéséhez a szükséges vizet szolgáltatta. Bizonyos, hogy a templomokban lévő kutak vizének csodaerőket tulajdonítanak, pl. a würzburgi münster kriptájában levő szent Kilián kútja vizének a paderborni dóm a Pader folyó egyik ágának eredetére épült. A templomkriptákban különösen gyakori a kút. A petershauseni klostertemplom kriptájában — a klaszort II. Gebhard konstanzi püspök (980—996) alapította és építtette 938-ban (Otte I. 69. és II. 24.) — maga az alapító készíttetett kútát, holott oly mocsaras helyen épült a templom, hogy alapjait pillérekre kellett építeni, tehát a kút vize sem lehetett élvezhető, s a talajvíz bevezetésére sem gondolhatott. Talán a római, régi szent Péter templomra gondolt, melynek egyik földalatti helyiségében Szent Péter keresztelő kútja felfedeztetett. (Otte I. 363.) A renaissance korban is készültek kutak a templomokban.

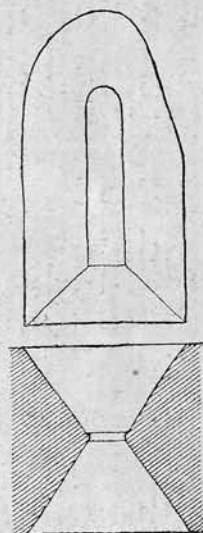
Ajtáját s ablakait egykorú példák alapján kell elképzelnünk. Csupán egy ajtaja lehetett az északi oldalán levő papi bejárón kívül, a nyugati oldalán; a déli oldalon igen közel volt a szakadék ahhoz, hogy ott bejárata lehetett volna.

Ajtaja felül kétségtelenül félkörös volt, talán kőbélettel; ez olyan hengertaggal lehetett a maga egészében díszítve, mint ahogy Csíksomlyón, a Szent Péter templom toronymelletti két oldalépítményén levő ajtóbélleten, vagy Csíkszentdomokoson, Csíkrákoson, Csíkszentkirályon, Gyergyóalfaluban, stb. levő templomajtóbélleteken látható.¹⁷

A templomablakok a hajóban régi szokás szerint a déli s talán a nyugati oldalon voltak. A szentélyen is lehetett kettő, egy keletnek s egy

A gyergyóalfalvi róm. kat. templom nyugati, toronyalatti, köríves bejárója kőbélletének profilja.

A gidófalvi ref. templom egyik Árpád-házkori ablaknyílása.

délnek néző. Az ablakok magasak, keskenyek lehettek, kifelé és befelé szélesedő nyílással, mint Gidófalván a református templomon, Gelencén és Székelyudvarhelyen, a Jézus Szent Szíve kápolnán ma is láthatók.¹⁸

¹⁷ A nyugati műveltség legkeletibb határai. A gyergyóalfalusi nincs benne, mert ez értekezés megírásakor szerző ezt még nem ismerte. Különösen szép tagoltságú a félkörös, kő ajtóbéllet, melynek metszését itt mutatjuk be.

¹⁸ Gidófalván jelen sorok írója bontott ki két ilyen román kori résszerű ablakot. Gelencén szintén kettőt; utóbbiak bélletei freskósornamennsel vannak díszítve. Az udvarhelyiek ismeretesebbek régebből.

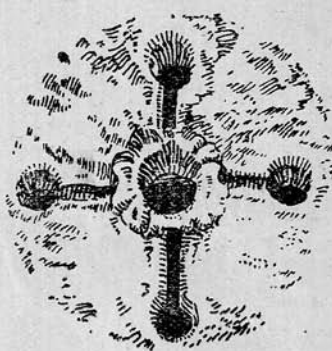
A gidófalvi ref. templom várral van övezve, melynek kaputornya egyúttal templomtorony. A templom hajóból (15.30 x 6.45 m.) és szögletes záródású szentélyből (7.0 x 5.50 cm.) áll, szögeiben támpillérekkel. A templomhajó déli falában román kori ablaknyílások vannak befalazva (szerencsére nem kiszélesítve, mint legtöbbször). A nyílások magas-

Ezek az ablakok vászonnal, hólyaggal vagy zsíros papirossal lehettek beragasztva. A hajó keleti oldalán, az ajtó felett, talán egy olyanforma körablak lehetett, mint a csíkménasági, mely jelenleg másodlagos helyen, a sekrestye oromfalába van befalazva.

E templomocska fedele — ezt a sok kovácsolt zsindeleszeg bizonyítja — zsindeles volt. A két oromfal közt magas nyeregfedele lehetett. A szentélyt alacsonyabb zsindefedél fedte, mely a félkörös szentély záródásához alkalmazkodva itt félkörös lehetett; az oromfalak csúcsain, valamint a szentélyfedél csúcsán kétségtelenül kereszt díszlett.

A gelencei régi róm. kat. templom Árpádházkori ablakának egyik freskó-ornamenses oldala.

A csíkménasági róm. kat. templom rózsablaka, másodlagos helyen, a sekrestye oromfalában.

Tornya e templomnak nem volt, legalább kőtornya nem; talán fából, vagy ami még valószínűbb, egy levágott koronájú, kétágú fa tartotta a kolompyszerű harangot.

E templomtípus a X—XI. században volt szokásos, tehát a Cenkegyi, hajdani templomunk kereszténységünk legelső idejéből való. Kétszáz évvel korábbi, mint ahogy a német lovagrend és vele a mai százsz nemzet eleji itt megjelentek. Mivel a székely nemzet előtt egyetlen nép

sága 76 cm, szélessége 13 cm, felül félkörösek. A ferdén összeszűkülő ablak felszínen 140 cm magas és 76 cm széles. Még egy ilyen ablaka van a hajónak, ez még nincs kibontva. Az apsis kétségtelenül félkörös záródású volt eredetileg, ennek alapja bizonyosan megtalálható a mai XV. századból származó apsis alapján belül. Az egyik románkori ablak rajzát bemutatjuk, valamint a gelencei hasonló — bár felül vízszintes záródású — ablak egyik freskó ornamentációs oldalát is. A gelencei templom, mely freskóiról híres, szintén egyhajós s poligon záródású szentélye van. Ennek alapján belül, a kőpadlat alatt megvan a félkörös záródású, Árpádházkori apsis alapfala.

sem lakott itt, mely a nyugati keresztény kultúrához csatlakozott volna, e kis templomot kétségtelenül székely eleink építették, pogány áldozati kútjuk fölé.

Kétségtelenül székelyekből telt ki a Brassóviavár őrsége, s ez volt helyőrségi templomuk a megkeresztelkedés után. Azelőtt pedig a vár délnyugati, mélyebben fekvő sarkában, a várkapú mellett, a Cenktető ködös magasságának fenségében, gyönyörű kilátással a mély Ragadó-völgyre, a távoli ködbevesző síkságra, hol a szép magyar-csángó falvak fekszenek, a népvándorlás korában készült áldozati kútjuknál végezték pogány, egyházi szertartásukat az erős Brassóviavár biztonságában.

Eljövén Krisztus urunk hite, a kereszténység, a lelkekbe szelidebb, melegebb érzelmek költöztek, a vér és tűz helyébe a kereszt jelentőségének szeretetteljes fensége, s a székelyek pogány áldozati kútja fölé kis templomot építettek, keresztény hitüknek, a pogányság feletti győzelme szimbólumaként.¹⁹

*

E templomocska körülbelül kétszáz évig állott első, eredeti formájában és nagyságában, míg a német lovagrend — II. Endre király engedelméből — vendégként meg nem jelent a Barcaságon, az eddigi székely várőrséget valószínűleg felváltván, a Brassovia vár őrizetét átvették, így a várral együtt a templomot is. Most már a lovagok munkásosztaga, a mai szászok eleji által a lakosság felszaporodván, igen kicsiny lett a templom. Úgy nagyobbították meg, hogy nyugati falát lebontották, s a templomhajót mégegyszer olyan hosszúra építették. Egészen bizonyosan magasabbra emelték falait is, mert a templom földjét, az első tapasztás fölött, földdel feltöltötték. Ez az a 90 cm magas töltés az első, tapasztott templompadló felett.

E megnagyobbított és kifestett falú templom a XIV. század végén talán egy nagyobb földrengés következtében összeomlott. Mint az említett 1401. évszámú cserép, valamint a gótikus bordakövek stílusa bizonyítja, ebben az évben újból felépítették, s az északi oldal helyiségeivel és az előcsarnokkal megtoldatott. Ez már a harmadik és utolsó építkezési korszaka e templomnak.

Az a szuvat, mely a 90 cm-es földtöltést borító tapasztás felett és a háromszög téglapadló alatt van, s a festett vakolat darabokat nagymértékben tartalmazza, a templom összeomlásából származik. Nem hihető,

¹⁹ Hogy e templomot a Nyugat kereszténységéhez csatlakozók építették, világosan mutatja alapja, mely egyhájos és apsisos, kis csarnok-templom volt. A keleti templomok egészen más építési program szerint épültek, más beosztásuk volt. Utóbbiak formáit alaposan és keservesen megtanulhattuk mi, a nyugati kereszténységhez tartozó és ehhez ragaszkodó székelyek, a 22 éves román megszállás alatt, mert a köztünk elenyésző, kisebbségben élő, magyar anyanyelvű, nagyrészt régen nyugati hitre tért, de innen visszaparancessolt ortodox, tehát keleti vallásúaknak, legtöbbször azonban csak a regáti tanítónak, papnak, zsandárnak, perceptornak s más hasonló falusi potentátnak, kik nálunk a nagyromán ábrándot képviselik, faluról-falura hatalmas orthodox templomokat kellett közmunkával, parancsszóra építenünk, s papot, kántort tartanunk. E templomokkal meghamisították a falvak nemzetiségi és vallási lényegét az idegen átutazók előtt. Nem vallási, hanem merőben hamis politikai, hatalmi céllal, megtévesztésre épültek.

hogy a vakolat a festéssel együtt, mely még akkor meglehetősen új volt, — talán 30-40 éves lehetett, — leveretett volna, hogy egyszerűen fehérre meszelt vakolattal helyettesítsék.

A folyóhomokból, mely festett vakolatdarabokat, köveket tartalmazott, a köveket kiszedték, hogy az összeomlott falakat újból felépítsék; a többi pedig elterítették. A templomfalakat az akkor már virágzó csúcsíves stílusnak megfelelőleg magasabbra emelték. A templom apsisa — mint a szuvtanban talált kő boltozatborda bizonyítja, — boltozott volt. Bizonyára gótikus formában többszögű lehetett, a félkörös záródás alapján. Támpillérei azonban nem voltak. Az eddigi félkörös diadalív helyett csúcsívest építettek, melynek szerény profilú béléteből egy 46 cm hosszú darabot a szuvtan rejtgetett; a diadalív ívhajlatának sugara 2.65 m volt. Az ajtó és ablakok szintén csúcsíves alakot kaphattak, magasabbat, szélesebbet, mint az előbbieket. A templom földje vakolatba ágyazott háromszögtéglával burkoltatott; bizonyára sacralis és más felszerelése is gazdagabb lett, mint az előbbi szerény templomé volt.

Az északi oldalon levő helyiségek, — a sekrestyén kívül, — továbbá az előcsarnok szintén harmadik építkezési periódusból származnak. Az előcsarnok, a paradizum, a nagy nyugati templomoknál is megvolt, mint Merseburgban, Freiburgban, Goslarban stb. Nálunk talán a majdnem mindenkorai templomportikusok korai előképe.²⁰

E harmadik templom már nem volt belül kifestve, csupán fehérre meszelve; ezt a háromszög téglapadló feletti szuvtan bizonyítja. Építészeti szempontból nagyobb volt ugyan, de művészi tekintetben szegényesebb. Fedele pedig az előbbi zsindelezett helyett cserepezett volt.

E feltárt templomalap és a törmelék a hajdani templom egymástól pontosan megkülönböztethető három építkezési korszakát mutatja.

1. A kút feletti kis templom, melynek három hajófala pontosan a kút szélét érinti, a XI. századból való.

2. E templom hajója a XIII. század elején megnyújtott kétszeresére; az egész templom a XIV. század végén összeomlott.

3. A templom a XV. század legelején a régi alapokon újra építették. Ekkor épültek hozzá az északi oldalán levő helyiségek és az előcsarnok.

A templom további sorsa már ismeretes. A Brassóviavár 1455-ben Hunyadi János kormányzó rendeletére lebontatott, anyaga a várost körülölelő várfalba használtatott.²¹ A templom magára maradt. Nehány év múlva,

²⁰ I. Otte I. 82., továbbá *Régészeti katalógus*, 123. l.

²¹ A Brasóviavár leírását l. a dr. Erich Jekelius által szerkesztett *Das Burzenland* monográfia *Die Dörfer des Burzenlandes* I—IV. kötetében, Treiber Gusztávtól: *Die Anlage der Brasóviaburg* (78—79. l. Abbdg. 67—72). — Treiber felmérése szerint a felülnőn nagy térvár falakkal övezett területe 23.000 m², vagyis 4 kat. hold. A vár keletkezéséről jóformán semmit sem tudunk, sem történelmi szerepéről. Ugyanez az eset a székelyföldi terjedelmes váraknál is. Fellegvárak voltak, melyek nagyszámú lakosság-nak szolgáltak menedékkül. Magasrendű építési technikájuk azt bizonyítja Treiber szerint, hogy a népvándorlás korában épültek, s nem a székelyek, hanem a gepidák építették. A székelyföldi számos kisebb erős várat a székelyek építették, a XII—XIII. században, mert Székelyföld határőrvidék volt, s a Kárpátok nem nyújtottak elég védelmet. A vár a Cenk délnyugati lejtőjén fekszik, a csúcs és a nyereg között; ennek védelem-

1458-ban ugyanaz a sors érte a templomot is, mint a várat. Helyette egy szent Leonárd tiszteletére készült oltárt kellett a brassai Nagyboldogasszony templomban — a mai fekete templomban — elhelyezni. Ez az oltár Brassó nagy égésekor, 1689-ben elhamvadt. A lebontott templom maradványai a háromszög téglapadló felett porlanak, kövei a várfalba építettek. Azon, ami ránk maradt belőle, — homok, vakolat, kövek, téglák, s mindezek felett bozót, sovány fű, melyen oláh pásztorok juhait legelnek.

E brassai vártemplom azon határnak fordulópontja, mely messzi, északról behatolva a Kárpátok mentén, a nyugati kultúrát a keletitől elválasztja. Itt fordul nyugatra a két különböző műveltséget, világnézetet elválasztó vonal, a déli Kárpátok északi lejtőjén, aztán a Dunán, a Száván végig, az Adriai tengerig. A túloldalon levő terület pedig a hajdani Bizánc kultúrájához tartozott. Erdélyben egyetlen olyan románkori emlék sem fedezhető fel, mely Bizáncnak a Kárpátokon áthajoló, itteni kultúrájáról tanuskodnék, bizonyítékaul annak, hogy mi e kultúrához soha sem csatlakoztunk. Olyan őslakó, vagy már e korban beköltözött nép itt nem volt, mely a keleti kereszténységhez tartozott volna. Tehát a keleti kultúrához tartozó erdélyi román nép nem őslakó itt, hanem ellenséges erőnek kelet és dél

biztos, nehezen megközelíthető meredéke megerősítésre önként kínálkozott. A Cenk a tengerszín felett 960.20 m, s a völgy aljától 375 m magasra emelkedik.

A vár története az említett mű 79—86. lapján Fr. Schuster tollából kivonatosan a következő: Nem tudható, hogy kik és mikor építették; hogy a német lovagrend 1211—1225 közti ittartozkodása alatt épült-e, nem tudható. Valószínűnek tartja Teutsch Gyula azon véleményét, hogy Brassó helynév a szláv baras (védni) szóból ered, mi a Brasovia várra vonatkozhatik. Teutsch szerint, ha a várfalak alatt prehistoriai kultúra nyomai találhatók, melyek még a bronzkorra utalnak, úgy a várépítés sokkal korábbi, mint a lovagok ittléte. E vár szerepéről a lovagok idejében nem tudható semmi.

Schuster szerint feltehető az is, hogy e vár IV. Béla rendeletére épült, vagy átépítettett, az 1241—1242. nagy tatárjárás után; a Rajna-menti Echternach Klostrom egyik kézirata szerint a tatárok a Barcaságot is elpusztították 1241 húsvétján (március 31), mely napon Radna is elpusztult; feltételezhető, hogy e király rendelkezett a vár felépítése iránt.

A városi levéltár, melyet Schuster átkutatott, csupán a vár lebontására tartalmaz adatot. Ez egy pergament oklevél Hunyadi János kormányzótól, mely Brassóban kelt 1455-ben, Szent Erzsébet napján (november 19). Ez oklevél szerint Brassó határszéli város lévén, a betörő törökök ellen különösebben védendő. Ezért a város felett levő vár lebontandó, mivel a várost amúgy sem védelmezi kellőképen. Az ellenség is megszállhatja, s ebből az államnak és kereszténységnek kára keletkezne. Hogy a polgárok a várost védhessék, a kormányzó elrendelte a vár lebontását és anyagának lehordását, a városnak várárokkal, várfalakkal való övezését.

Dénes esztergomi érsek 1455 március 18-án a városi tanácshoz levelet intézett, melyben felemlíti, hogy Krauss Gáspár városbíró arról értesítette őt, hogy a felsőbb rendekre lebontott várban a kapun felül, a Leonhárd kápolna megmaradt, melynek nincsen donációja. Idők folytán innen valószínűleg az ellenség által okozott veszedelmek és károk származhatnak a városra (t. i. az ellenség megfészkelheti magát benne). Ezért arra kérte Krauss az érseket, hogy e kápolnát lebontathassa, s helyébe a Szent Szűz templomába egy Szent Leonárd tiszteletére készült oltárt állíthasson.

Az érsek megengedte a kápolna lebontását és elrendelte ennek fejében az oltárnak a városi főtemplomban való felállítását.

Úgy látszik, hogy a brassóiak a várat még a kormányzó engedelmé előtt lebontották, s anyagából a várost építették körül várfalakkal, bástyákkal. Egyelőre a Cenkhegyi templomról más okleveles adatunk nincs.

felől való nyomása következtében, a későbbi középkorban ide menekült, barmaival együtt a Kárpátok vonulatán beszivárgott.

Nem kell külön hangsúlyozni, hogy mily végtelenül fontos és értékes e hajdani templomcskánk szerény rommaradványainak felfedezése, mely a hún-székely mondának történelmi alapot ad.

A kút, mely egyetlen, épségben ránk maradt pogánykori székely emlékünknél, népvándorláskori székelyföldi s Brassó környéki megtelepedésünket bizonyítja. A föléje épült templom pedig, mely az egész Európát jóformán ma is nyugati és keleti műveltségi területre osztó határvonal fordulópontja, Nyugat hitéhez és szellemvilágához való őszinte kapcsolódásunk bizonyítéka. Lélekemelő szimbóluma e szerény romhalmazzá vált templom a kereszténység diadalának őseink pogány hite felett, mely egyúttal a népvándorlás óta hűséges őrállásunkat tanúsítja Kelet és Dél népeinek pusztító áradatával szemben.

Nemcsak Brassóra s Erdélyre, de az egész nyugati kultúrára nézve jelentőségteljes e szerény romemlék felfedezése, feltárása és megfejtése. Elengedhetetlen kultúrfeladat volna e műveltség megosztó határ nyugati vonulatának megkeresése, feltárása, feldolgozása. Eddig az anyagiak hiányoztak, most pedig a Cenkhegyi szenthelyünkkel együtt ellenséges, keleti kultúrájú hatalom kezében maradván, lehetetlen az ott való munkálkodás.

A Trianonban tudatosan elkövetett bünsorozat legkiáltóbbja egész Európa nyugati kultúrája ellen az, hogy Kelet kultúrterületét Nyugat műveltségterületére — s épen e fontos határrészre, Erdélyre — kiterjesztette, kiárasztotta. Bűn és hálátlanság volt ellenünk, s bűn volt azon kultúra ellen, melynek e békeparancs szerzőinek nemzetei részesei, sőt zászlóvivői voltak.

Köpec, 1940. szeptember hó.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: **Dr. György Lajos.**

Az E. M. E. kiadása.

Pengő

1. Rass Károly: Reményik Sándor — —	120
2. Párvan Bazil: A dákok Trójában —	1—
3. Dr. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — —	1—
4. Dr. Bitay Árpád: A moldvai magyarság —	120
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep — — —	120
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben —	120
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év. —	150
8. K. Sebestyén József: A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei — —	120
9. Dr. Kurács János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — —	150
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — —	150
11. Dr. Tavaszy Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — —	120
12. Dr. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban — — —	2—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetsége, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere — — —	150
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év —	150
15. Dr. Gyártás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum — — —	150
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugóhelye — —	150
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban —	150
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év —	2—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai —	2—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei — — —	150
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről —	150
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — —	150
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái — — —	150
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — —	150
25. Dr. Tavaszy Sándor: Kierkegaard szemléisége és gondolkozása — — —	150
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — —	150
27. Dr. Csűry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — —	150
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében —	150
29. Dr. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története —	150
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) —	150
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év —	150
32. Dr. Gyalui Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — —	150
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — — —	150
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete — — —	150

Pengő

35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében —	150
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedűs-kódexe — — —	150
37. Dr. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakítása érdekében — —	150
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év —	150
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat — — —	150
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai — — —	250
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma — — —	150
42. Dr. Kristóf György: Bárány József utazásai Erdélyben — — —	250
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története — — —	150
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély — — —	150
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig — — —	150
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése — — —	250
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok —	250
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetiái — — —	150
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — — —	150
50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek — — —	150
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — —	1—
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év —	150
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben — — —	150
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — — —	150
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855) — — —	4—
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcshatás a magyar és román népköltészetben —	1—
57. Dr. Tavaszy Sándor: A lét és valóság —	2—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez — — —	2—
59. Dr. Imre Lajos: A falunévelés irányelvei — — —	2—
60. Dr. Veress Endre: A történetíró Báthory István király — — —	250
61. Dr. Boros György: Carlyle — — —	120
62. Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században — —	150
63. Dr. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann — — —	—
64. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év —	150
65. Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai — — —	150
66. Dr. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban —	150
67. Dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve — — —	250

	Pengő		Pengő
68. Dr. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság — ref. kollégiumban —	2—	96. Dr. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője —	2—
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban —	2—	97. Dr. Szabó T. Attila: A transylvan magyar társadalomkutatás —	120
70. Dr. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év —	2—	98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete —	2—
71. Dr. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok —	5—	99. Dr. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897—1937). —	120
72. Dr. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben —	250	100. Dr. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága —	120
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében —	120	101. Dr. Szabó T. Attila: Dés helynevei —	2—
74. Dr. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei —	150	102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1937. év —	2—
75. Dr. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély —	250	103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez —	4—
76. Dr. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban —	120	104. Dr. Szabó T. Attila: Bábonny története és települése (68 képpel) —	4—
77. Dr. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái —	120	105. Dr. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937). —	2—
78. Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom —	2—	106. Fábian Béla: Nagykend helynevei —	1—
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év —	2—	107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak —	2—
80. Dr. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet —	2—	108. Dr. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak —	120
81. Dr. György Lajos: Anyanyelvünk védelme —	120	109. Dr. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig —	2—
82. Grandpierre Edít: A kolozsvári Szent Mihály-templom története —	250	110. Dr. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága —	120
83. Dr. Balogh Ernő: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula —	120	111. Lakatos István: A muzsikusz-Ruzitskák Erdélyben —	120
84. Dr. Kozocsa Sándor: Históriai ének Boeckay Istvánról —	120	112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év —	2—
85. Dr. Révész Imre: Méliusz és Kálvin —	250	113. Domokos Pál Péter: Zemlénny János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.) —	120
86. Dr. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. sz.-ban —	2—	114. Dr. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyosságának szolgáltatása és adózása (1640—1690). —	2—
87. Lakatos István: Az új magyar műzene —	120	115. Dr. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján —	120
88. Rass Károly: A régi regényirodalmunk —	2—	116. Dr. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében —	150
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év —	120	117. Palotay Gertrud: Árva Bethlen Kata fonálás munkái —	2—
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időségi sajtótermékek címjegyzéke —	2—	118. Dr. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat —	1—
91. Dr. Szabó T. Attila: Níres—Szásznyires település, népiség, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században —	250	119. Dr. Balogh Arthur: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege —	120
92. Dr. Jancsó Elemér: Nyelv és társadalom —	150	120. Dr. György Lajos: A magyar nábob —	150
93. Dr. Gyárfás Elemér: Gyárfás Elek útinnaplója 1814-ből —	150	121. Sebestyén József: A Cenck-hegyi Brassó-vár temploma —	150
94. Dr. Jászay Károly: Magyar literánus megmozdulások Cluj-Kolozsváron (1798—1861) —	150	122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —	2—
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1936. év —	2—		

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Kolozsvár, Brassai-utca 5. szám
Az 1—10. 16. 29. 47. 59. 78. szám elfogyott.

Felelős szerkesztő és kiadó: Dr. György Lajos.

Minerva Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár. Felelős vezető: Lengyel Albert igazgató